תלמוד מהו? — מסקנות לוגיות

1. מסקנות לוגיות

כמו שביארנו, הסבר פירושי הופעל בעיקר כאשר התעוררו "מקרים חדשים" בחיים – שאלות אשר המחוקק לא יכול היה לפשוט באופן ספציפי לפני כן, אך בכל זאת היה חיוני לפוסקן ברוח התורות. ואולם איך ניתן לקבוע את רוח התורות כך שיהיה ברור שזו הכוונה האובייקטיבית של התורות – ולכן בת־תוקף – ושלא תיראה כדעתו הסובייקטיבית גרידא של אדם מסוים בנוגע לתורות? קיימת רק דרך אחת לוודא זאת: הסקת מסקנה מהידוע אל ה-X הבלתי־ידוע. ואולם הואיל והתורות לעולם אינן מופיעות כעקרונות אלא כמקרים פרטיים שבהם הן קובעות דפוסי פעולה או התנהגות, יש להסיק מסקנות ממקרה ספציפי אחד לגבי מקרה ספציפי אחר – או אם נשתמש במונחי הלוגיקה, מפרט אחד לפרט אחר. מה היה התהליך של התלמוד במסקנות כאלו? נבהיר על ידי דוגמה:

א. גזירה שווה: במסכת פסחים (דף י' עמ' א') אנו מוצאים: "פעם אחת חל ארבעה־עשר (לניסן) להיות בערב שבת. שכחו, ולא ידעו אם הבאת (קרבן) פסח דוחה את יום השבת אם לאו", כי כלולות במעשי הקרבן מלאכות מסוימות שבדרך כלל אסור לעשותן בשבת. לא בתורה שבכתב ולא בתורה שבעל־פה ישנה הנחיה בעניין זה, אך גם במקרה זה היה לפסוק פסיקה על יסוד התורות. אמר להם הלל: "וכי פסח אחד יש לנו בשנה שדוחה את השבת? והלא הרבה יותר ממאתיים פסחים יש לנו בשנה שדוחין (דוחים) את השבת. אמרו לו: מנין (מאיפה) לך? אמר להם: נאמר "(תעשו אותו ב-) מועדו" בפסח (במדבר ט', ג), ונאמר (במדבר כ"ח, ב' – תשמרו להקריב לי) "במועדו" בתמיד (כקרבן היומי). מה מועדו האמור בתמיד דוחה את השבת, אף מועדו האמור בפסח דוחה את השבת. מנוסחת כנוסחה לוגית, ההנמקה מתקדמת כך:

הקרבן היומי (קרבן התמיד) דוחה את איסורי השבת.

הקרבן היומי דומה לקרבן פסח (כתוצאה מדמיון המילים הקובעות את זמני ההקרבה במקרא).

לפיכך גם קרבן פסח דוחה את איסורי השבת.

עקרון היסוד כאן הוא מסקנה מתוך דמיון הטקסטים, כאשר הנוסחה היא:M = Pאבל S α Mאי לכך S = P

היות ומסקנה מתוך דמיון בתלמוד מבוססת כמעט תמיד על שוויון ניסוח בטקסט המקראי, היא נקראת בתלמוד "גזירה שווה", כלומר פראזה אנלוגית או דמיון מילולי. ואולם מסקנות מחייבות – כלומר בעלות סמכות מוחלטת – אינן ניתנות להסקה על בסיס דמיון הניסוח בלבד. ה"גזירה שווה" יכולה רק לחזק באמצעות סבירות את הדמיון ש-S דומה ל-M וש-M שווה ל-P. האנלוגיה מצדיקה הנחה בלבד, ואולם אי אפשר להכריע בשאלות שבתורות על פי הנחה. הסבירות היא שיטה מדעית אך היא איננה שיטה קבילה בתורות. אם מותר או אסור להקריב קרבן פסח בשבת הוא דבר שמוכרחים לדעת באופן מוחלט. מסיבה זאת חייבת הגזירה־שווה של התלמוד – פסיקת הלכה – תימוכין נוספים. תוקף הסבירות חייב להתקיים. כיצד זה אפשרי? ההיגיון עונה: ניתן ליישם את הסבירות שהוסקה על יסוד האנלוגיה על פי הניסיונות המצדיקים אותה. אך התפקיד שהניסוי האמפירי ממלא במדע מתבצע בתורות על ידי המסורת. זו הסיבה העומדת בבסיס העיקרון של התלמוד שהסקה בעזרת דמיון בטקסטים תיושם רק אם היא נתמכת על ידי המסורת. בדרך כלל על ה"גזירה שווה" להיות כזו שנמסרה מדור לדור, ממורה לתלמיד.

או לפי דברי הלל: "אין אדם דן גזירה שווה מעצמו" (פסחים ס"ו, א). כלומר הדיין אינו יכול לפסוק הלכה על בסיס דמיון מילולי, אלא אם היא נתמכת במסורת מסוימת. זו איננה דוגמה, אלא תוצאה מדעית של פעולת האנלוגיה. האנלוגיה מסוגלת ליצור סבירות; אבל סבירות בלבד אינה תשובה לשאלות שבתורות.

ב. קל וחומר: במקום הנ"ל ממשיך הלל ומראה לנו דרך נוספת לפסוק בשאלה על אודות קרבן הפסח, בלא גזירת הכתוב. היא מסתמכת על העיקרון הידוע לנו שקרבן התמיד היומי דוחה את מצוות השבת. אנו יודעים גם כי עונש כרת (כלומר כריתה מהעם, או מוות מוקדם) מושת על אי־הקרבת קרבן פסח. עונש זה איננו שייך לאי־הקרבת הקרבן היומי. הדעת נותנת שהמחוקק החשיב את הקרבת הקרבן שעונשו כרת יותר משהחשיב את הקרבן שאליו עונש חמור זה אינו קשור. המסקנה שמלמד עתה הלל היא: "ומה (קרבן) תמיד, שאין ענוש כרת, דוחה את השבת; (קרבן) פסח, שענוש כרת, אינו דין שדוחה את השבת?" (שם). אם נגזור מניסוח התלמוד את המהלך הלוגי, הוא ייראה כך: בגלל היחס בין סוג העונשים המוטלים על אי־הבאת הקורבנות, המצב הבא מתקיים –

קרבן הפסח חשוב יותר מקרבן התמיד.

קרבן התמיד חשוב דיו לדחות את איסורי השבת.

אי לכך, גם קרבן פסח דוחה את מצוות השבת.

מסקנה זאת ידועה בתלמוד במונח "קל וחומר", במקור במובן של "מסקנה מעניין פחות לעניין גדול יותר בהלכה דתית", או באופן כללי יותר: "מהפרט הספציפי אל הפרט המכליל יותר". כך אפשר להגיד: הכלול בתוך עצם A בהכרח כלול גם בעצם 'A, המכליל יותר. בשונה מהגזירה־שווה, מסקנה זו מחייבת; אי לכך אין לה צורך באישור מעבר להכרח הלוגי. קל וחומר תקף תמיד, גם ללא תמיכת מסורת כלשהי. או כפי שהדבר בא לידי ביטוי בתלמוד: "כל אדם לומד קל־וחומר לעצמו".11 בסעיף זה עקבנו אחרי העבודה היסודית של שוורץ בהצגתנו את "המסקנות הלוגיות" ואת "כללי הפירוש", אם כי איננו מסכימים אתו בכל הנקודות העיקריות בנוגע ל"מסקנות" (על כללי ההסבר ניתן לדווח אך ורק על יסודו של שוורץ). שוורץ טוען כי הקל־וחומר שווה ערך להיקש. וזה אינו כך. בתלמוד נמצאים היקשים אין־ספור, אך אף פעם לא בצורת קל־וחומר. לפי הכרתי, תכונות הקל־וחומר הוגדרו נכונה רק על ידי מורי ורבי המכובד, ד"ר י. ויינברג, ראש הסמינר לרבנים ע"ש הילדסהיימר בברלין, אשר הקים מחדש את הפסקה a fortiori שבקל־וחומר. ניסוחו המיוחד של הקל־וחומר בנוי הודות לעובדה שהמסקנה בו בזמן נוגדת כל הסתייגות אפשרית למסקנה שהוסקה, כלומר תמיד ניתן להראות כי נקודת השוני בין A ו-'A רק מחזקת את המסקנה על יסוד השוויון, היות וה-M כלול בתוך A, שעליו מבוסס השוויון, בהכרח – בגלל התכונות המוזכרות כשונות – נמצא גם ב'A אף במידה יתרה.

ג. בניין אב: מקרה אחר יאפשר לנו להבין את אופיו של כלל פירוש שלישי. קיימים במקרא ארבעה סוגים בסיסיים של גרימת נזק המלווים באחריות לנזק או לפיצויים: 1. השור הנוגח; 2. הבור החפור, או הנשאר פתוח, ברשות הרבים; 3. השור הרועה בשדות זרים; 4. הדליקה המתחילה כמדורה ומתפשטת בשטח. בניסוח המצומצם והקל לזכירה של התורה שבעל־פה, קטגוריות אלו מוגדרות על ידי המונחים (בבא קמא, פרק א, משנה א): קרן, בור, שן ואש. בהגדרת תכונותיהם של סוגי נזק אלה נקבע כי ניתן לקטלג כל נזק הנגרם על ידי גופים פיזיים כאחד מארבעה סוגי היסוד האלה. מסכת בבא קמא (דף ו, עמ' א) דנה בבעיה הבאה: מי שהניח "אבנו, סכינו (או) משאו... בראש גגו, ונפלו ברוח מצויה (שלכן היה עליו לצפות לו) והזיקו" לדבר מה. האם חייבים הבעלים שהניחום על הגג בתשלום הנזק או לא? אין תקדים למקרה זה במקרא או במסורת. התלמוד מנסה עתה להחליט לאיזה מארבעה סוגי הנזיקין שייך החפץ הנופל. מסתבר שלכאורה לא ניתן לשייך מקרה זה לאף אחד מהם, כי יש לו אופי שונה מכל אחד מהסוגים 1, 2, 3, או 4. מאידך, אם כי בכל אחד מהארבעה יש שינוי כלשהו מהאחרים, עדיין בעל החפץ הפוגע (או האחראי לו) חייב בתשלום הנזק הנגרם. אי לכך, היות ובכל אחד מסוגי הנזק הבסיסיים קיים חיוב לפיצוי, הסיבה לכך אינה יכולה להיות תוצאה של נקודות השוני ביניהם (כלומר הסיבות השונות המובילות לתוצאות שונות), אלא דווקא מהנקודות המשותפות שביניהם. הגורם המשותף – "הצד השווה" – המצוי בהם הוא: כל אחד מן הארבעה "תחילת עשייתו לנזק, ושמירתו עליך" – ובכן זוהי הסיבה להלכה: "חב המזיק לשלם תשלומי נזק". המסקנה הנובעת מכאן: במקרה של גרימת נזק, כל דבר שיש בו את התכונה של "תחילת עשייתו לנזק, ושמירתו עליך" נושא אתו את חובת בעל החפץ, או האחראי על החפץ, לשלם על הנזקים. עיקרון זה שייך גם לאבן הנופלת מהגג. הבעלים או המניח את האבן חייבים בתשלום הנזק. אם לסכם את העניין בצורת נוסחה לוגית ברורה, ניתן לכתוב את המסקנה בלשון הזאת:

ל-"קרן", ל-"בור", ל-"שן", ול-"אש" ישנה התכונה של "תחילת עשייתן לנזק, ושמירתן עליך".

במקרים האלה האחראי להם חייב בתשלומי הנזק שהם גורמים.

כל דבר שתכונתו "תחילת עשייתן לנזק, ושמירתן עליך" דורש שהנזק ישולם.

לאבן תכונת "תחילת עשייתן לנזק, ושמירתן עליך".

ולכן נזקי האבן חייבים בתשלום.

לכאורה מסקנה זאת היא רק שילוב בין אינדוקציה לסילוגיזם. האינדוקציה שבחלק הראשון מוכרת היטב כמעבר של אריסטו מהפרט אל הכלל. כשמשיגים את הכלל, ניתן להסיק מהכלל פרט מסוים, כסופרפוזיציה על פי הסילוגיזם הידוע: כל M הוא P; S הוא M; לכן S=P (הקורא האמון על תורות הלוגיקה יכיר בעצמו את חשיבות השילוב הזה בגילוי הקשר שבין האינדוקציה והסילוגיזם). בתלמוד נקראת מסקנה משולבת זו במונח "בניין אב" (כלל, חוק או תקדים יסוד); ה"אב" הוא הסוג, המין, הכלל, וה"בניין" הוא זה שבונה את המין הפרטי בעל האופי המגדיר, שמשייך אותו ל-"אב". בתחילה מסיקים מסקנה על ידי אינדוקציה מהבניין הפרטי אל האב הכללי, ואז בחזרה מהאב הידוע למקרה הפרטי שעד עתה הלכתו לא הייתה ידועה.

משימת הפסיקה בשאלות חדשות בעזרת חוקי הלוגיקה ועל פי רוח התורות מושגת באופן מבריק באמצעות שלושת עקרונות המסקנה, מהידוע למקרה הבלתי ידוע: גזירה שווה של הדמיון המילולי, הקל־וחומר, אשר בעת ובעונה אחת דוחה כל הפרכה אפשרית ולבסוף הבניין אב, המשלב בין האינדוקציה לסילוגיזם. במנותק מאריסטו, ובהקדימה אותו במאות שנים, הגיעה החשיבה המדעית של חכמינו הגדולים (חז"ל) לרמתם של הפילוסופים הגדולים בהיסטוריה.